

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА

Оксана МАЛАНЧУК-РИБАК

доктор історичних наук
професор кафедри історії і теорії мистецтва

КАРТИНА СВІТУ В КАТЕГОРІАЛЬНІЙ СИСТЕМІ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

***Анотація.** У статті проаналізовано одну із центральних наукових категорій культурології — картину світу. Простежено процес появи та розвитку цього поняття в гуманітарних концепціях ХХ ст. З'ясовано, що картина світу має насамперед інтегральний характер. Водночас, під впливом процесів диференціації в соціогуманітарних науках, картина світу "поділилася" на часткові картини світу: філософську, наукову, релігійну, мовну та ін.*

***Ключові слова:** культурологія, культурна картина світу, категорія культурології.*

У наукових дисциплінах, які вивчають людину, — у межах історії, біології, психології, етнології, антропології, соціології, — сформувалися своєрідні часткові образи людини, що здебільшого не корелюються із загальнофілософським виміром трактування людини, є дещо однобічними, акцентованими на психологічному, поведінковому, біологічному чи якомусь іншому аспекті екзистенції людини. Незважаючи на численні спроби, до цього часу в соціогуманітарних науках відсутня цілісна концепція людини. Мабуть тому сучасний етап у розвитку цих наук пов'язаний насамперед з інтегративними процесами. Інтегративний підхід так чи інакше призводить до трансформації багатьох дисциплін у якусь узагальнюючу дисципліну. Культурологія, чи соціальна та культурна антропологія у західній науковій традиції, створювалися та розвивалися саме як інтегратори соціогуманітарних знань. Відповідно йшов процес усталення нової наукової термінології, яка б відповідала завданням гармонійного поєднання знань з різних наукових сфер. Термін "картина світу" (культурна картина світу) і є одним з таких нових термінів.

Картину світу вивчають різні соціокультурні дисципліни:

філософія, соціологія, етнологія, антропологія, психологія та ін. Існують також міждисциплінарні дефініції, наприклад, картина світу в психологічній культурології, у когнітивній антропології. Але найчастіше, зрештою найуспішніше терміном “картина світу” оперують культурологи. Очевидно, що визначення картини світу перетинаються з такими доволі поширеними поняттями як “світогляд”, “ментальність”, “національний характер”, “життєвий світ”, “етос”, а також такими децю “екзотичними”, як “прасимвол” О. Шпенглера, “космо-психо-логос” Г. Гачева та ін. Термін “картина світу” запровадив Л. Вітгенштейн у своєму “Логіко-філософському трактаті”, але в культурну антропологію та семіотику цей термін прийшов з робіт Л. Вайсгерберга. Р. Редфілд, один із засновників дослідження картини світу, провів чітке розмежування між поняттями “етос”, “спосіб мислення”, “національний характер” і поняттям “картина світу”.

Як формувалося саме поняття “картина світу”? Відомі інтелектуали другої половини ХХ ст. зійшлися на думці, що найповнішою характеристикою людини, культури та соціуму є власне “сповідувана” ними картина світу. Одним з перших на цей феномен звернув увагу М. Вебер — вивчаючи соціокультурні типи, намагався порівняти притаманні їм картини світу. Їхню своєрідність М. Вебер пояснював особливостями та історичним розвитком світових релігій [1, 221-223]. Поняття “картина світу” багато в чому ґрунтується на культурно-історичній концепції німецького інтелектуала О. Шпенглера, який проголосив, що “сукупну дійсність можна споглядати в її образі... у формі одноцільної, одухотвореної, облаштованої картини світу” [2, 108–109.]. Методологічні та історіософські засади розуміння картини світу сформував також М. Хайдеггер у роботі “Час картини світу”. Картина світу, у його трактуванні, це не просте відображення навколишнього світу, а певна своєрідно та цілеспрямовано сконструйована система, ніби ще один “інший” світ, побудований людиною для себе, і поставлений між собою та “реальним світом” [3, 51]. Концепція К.Г. Юнга про культурні архетипи теж передбачала наявність об’єднуючої картини світу, важливої і на рівні колективного, і на рівні індивідуального самоусвідомлення. К.Г. Юнг підкрес-

лював, що “лише у дзеркалі нашої картини світу ми можемо побачити себе повністю. Лише в образі, який ми творимо, ми постаємо перед самими собою” [4]. Е. Фром твердив, що без “певним чином організованої та внутрішньо пов’язаної картини світу, без визначення нашого місця в ньому, люди би просто розгубилися і були нездатними до цілеспрямованих і послідовних дій, бо без неї неможливо було б орієнтуватися... Характерно, що не було виявлено жодної культури, у якій не існувала б така система орієнтації” [5, 142-143].

У другій половині ХХ ст. у соціогуманітаристиці вже ustalеною була теза, що будь-яке суспільство вибудовує гігантську суперструктуру — загальнонаціональну картину світу, що супроводжує людину від народження і до смерті. У цій суперструктурі, за висловом відомого радянського культуролога Г. Гачева, відображена “цілісність національного життя: і природа, і стихія, і побут, і фольклор, і мова, і образність поезії, співвідношення простору і часу та їхніх координат... виявляється ніби сукупність, основний фонд національних цінностей, орієнтирів, символів, архетипів” [6, 87]. Г. Гачев — автор багатьох праць, серед яких “Національні образи світу” (1988) та “Національні образи світу. Космо-Психо-Логос” (1995). Власне йому належить успішна спроба культурологічно об’єднати філософський, психологічний та філологічний підходи до вивчення культури і створити інтегроване цілісне культурологічне знання [7].

Одним з можливих способів синтезу соціогуманітарного знання є методологія культурно-історичної антропології або історії ментальності. Поняття ментальності в ХХ ст. стало одним з головних в історичній науці, згодом активно використовувалося в культурології, його науково аргументували історики М. Блок та Л. Февр, представники французької історичної школи “Анналів”. В основі цього історіософського підходу — відтворення суб’єктивних уявлень людей минулого про світ і самих себе. Вивчення ментальності дає підстави для поглибленої характеристики розвитку європейської культури (антична, середньовічна ментальність, ментальність Нового часу), для характеристики великих регіональних культур (європейської,

американської, африканської та ін.), для дослідження релігійної, національної, тоталітарної, бюрократичної, дитячої ментальної свідомості [8, 245-246]. У радянській науці цей напрям представлений працями А. Гуревича, Ю. Лотмана, М. Бахтіна, Л. Баткіна та їхніми численними послідовниками. Сьогодні під ментальністю розуміють “відносно цілісну сукупність думок, вірувань, навиків духу, що творить картину світу і зміцнює єдність культурної традиції” [8, 241]. Власне картина світу — одне із центральних понять в історії ментальності, бо саме вона визначає поведінку людини, індивідуальну чи колективну [9, 229]. Уявленням про фундаментальну однорідність мисленневих настанов і способів відчувати, а значить художніх смаків і уподобань, властивих певній епосі, історія ментальності протиставила соціально диференційовану картину емоційного світу та естетичного сприйняття людей, які належать до різних субкультур — дворян, купців, ченців, чиновників, офіцерів, селян та ін. [10, 529]. Людина в цьому контексті розглядається як член субкультури, яка й моделює специфіку її свідомості та визначає її вчинки, зокрема й у сфері художнього життя [9, 211].

Важливий історіософський та методологічний підхід у вивченні картини світу сформувався на основі семіотики, науки про знаки та їхні функції в житті суспільства. Семіотика твердить, що будь-яка діяльність людей в суспільстві — спілкування вербальною мовою, створення та сприйняття творів мистецтва, участь у релігійних обрядах і магічних діях, творення форм соціального життя та повсякденної поведінки, а також мода, ігри, знаки особистих взаємовідносин і соціального престижу — мають насамперед знаково-символічний характер. Можливості розуміння і трансляції культури можуть реалізуватися за допомогою різних знакових систем чи мов культури (природної мови, фольклору, традицій, предметів побуту, ритуалів, обрядів, церемоній, етикету, типом житла чи знаряддя праці, через художні та міфологічні образи писемного тексту). Мова культури — це сукупність всіх знакових способів словесного та несловесного спілкування. Символи — центральна культурологічна категорія в знакових системах.

Слід пам'ятати, що так звані конденсаційні символи (ті, що

значать набагато більше, ніж позначають) є соціокультурними знаками, зміст яких означає ідею, яку пізнаємо інтуїтивно і яку складно, а то й неможливо висловити адекватно вербально. Базові, універсальні символи демонструють уявлення про космос і світоустрій (наприклад, світове дерево, священна гора/стовп). Ці символи могли спрощуватися, трансформуватися в геометричні фігури та числа. Світове дерево зображали у вигляді хреста, лотос відображав Землю, що плаває по поверхні океану, коло означало Космос, трикутник — плодючість. Водночас існують символи та знаки, властиві певному конкретно-історичному часові, етнічному чи субкультурі.

У рамках структурно-семіотичних методів дослідження культури здійснені спроби інтерпретувати культуру як певну єдність основних кодів — особливих за змістом ознак. Термін “код” прийшов у культурологію з природознавства, біології (генетичний код), зі світу техніки (телеграфний код), математики та кібернетики. У культурології коди — це сенси, які організують зв'язок людини зі світом ідей, образів і цінностей якоїсь певної культури. У мовах культур код є тим, що дозволяє зрозуміти перетворення значення на сенс. Культурний текст може відкриватися різними відчитаннями залежно від використаного коду. Саме код дає можливість проникнути на рівень змістів і сенсів культури, зрозуміти картину світу цієї культури. Без знання коду культурний текст буде закритим, незрозумілим і несприйнятним. Людина буде бачити систему знаків, а не систему значень і сенсів. Рівні сенсів і змістів дуже різні, від поверхового, на рівні “здорового глузду” і до глибокого рівня, де зосереджені невиявлені змісти, що пов'язують людину зі світом цінностей, законів, зразків поведінки цієї культури. Розуміння сенсу відбувається в колі властивих людині уявлень про цінності, а також у просторі пам'яті про історичне минуле.

В українській історіографії при дослідженні картини світу увага науковців була зосереджена на етнопсихологічній (О. Кульчицький, І. Мірчук, В. Янів), мовній (О. Потебня) картині світу, на картині світу людини українського ранньомодерного соціуму (Л. Довга).

Отже, картина світу — це насамперед система взаємопов'язаних образів, що є в основі уявлень про світ і місце людини в ньому (включно з образами взаємовідносин людини з дійсністю — людини з природою, із соціумом; людини з іншою людиною, із самою собою. Картина світу цілковито визначає своєрідність сприйняття та інтерпретації будь-яких подій та явищ. Вона є основою, фундаментом світосприйняття, спираючись на який людина діє [11].

Картина світу — термін, який використовують також для означення світоглядних структур, що є у фундаменті культури певної історичної доби. Окрім того, для характеристики цілісності світогляду використовуються терміни образ світу, модель світу. Культури, формуючись у специфічних умовах життя (географічних, історичних, технологічних, побутових та ін.), “пишуть” свою історію, формують свою мову та свій світогляд. Багатство буття культури, цілісність буття народу творять окремий спосіб осягнення світу й буття в ньому. Результат цього осягнення і є культурна картина світу — система образів, уявлень, знань про світоустрій та людину в ньому.

Картина світу — максимально широка культурологічна категорія, яка в ідеалі охоплює практично весь спектр уявлень, що були випрацювані різноманітними соціокультурними практиками цього суспільства. Це можуть бути географічні, міфологічні, художні, наукові, фантастичні, містичні та навіть віртуальні уявлення. Окремо акцентують увагу на тому, що картина світу — це система насамперед інтуїтивних уявлень про реальність, це наше уявлення про навколишній світ, засноване на досвіді та знаннях попередніх поколінь. Власне картина світу означає не картину, що зображує світ, а світ, потрактований як картина. Картина світу є своєрідною “матрицею” усіх значень у системі “світ — людина”, означає когнітивну орієнтацію, що скеровує людську діяльність. Картину світу можна виокремити, описати й реконструювати в будь-якої соціопсихологічної одиниці (від окремої особи й до нації чи етносу). Картина світу — результат колективних дій, об'єктивована текстами — усними оповідями, пластичними, рельєфними, намальованими зображеннями, ритуалами, записами, які дають змогу транслювати картину світу від людини до людини.

Картина світу — найзагальніший образ світу, що включає логічні та образні уявлення у формі системи художніх констант, динамічних структур і ланцюжків (дискурсивних практик, кодів і т.д.). Вона притаманна і особі, і групі, і соціуму, і нації, відображається в літературі, мистецтві, гуманітарному знанні. У культурну картину світу включають як її сегменти наукову картину світу, художню картину світу і т.п., “при цьому в згорнутому вигляді, як певна квінтесенція, звичайно не витісняючи одна одну, співіснуючи за законами діалогу культур... таким чином культурна картина світу має інтегральний характер, а поняття на її означення виступає як інтеграційна культурологічна категорія” [12, 66].

Поняття “культурна картина світу” функціонує і в широкому, і у вузькому значенні слова. Зокрема, у вузькому розумінні в картину світу входять первинні інтуїція, національні архетипи (найзагальніші схеми людського мислення та поведінки), образний лад, самоочевидні, але не доведені твердження, позанаукові знання. У широкому розумінні поряд з переліченими елементами в культурну картину світу входять і суто наукові знання. Картина світу складається з ясних, осмислених і очевидних сенсів артефактів (створених людиною об'єктів, і матеріальних, і ідеальних), неусвідомлених значень, особистісних смислів, а також досвідів, переживань, мотивів, оцінок.

Поряд з інтуїтивними уявленнями, архетипами, способом світосприймання компонентами картини світу є культурні норми та цінності, реалізовані в традиціях, звичаях, обрядах, законах, морально-етичних нормах. Наприклад, традиції як стійкі норми поведінки, що передбачають найбільш раціональні дії при взаємовідносинах різних груп людей у відповідних ситуаціях і передаються від покоління до покоління, є своєрідними специфічними “культурними текстами”, що акумулюють сукупність зразків соціальної поведінки. Звичай як загальноприйняті зразки дії, правила поведінки для представників однієї культури охоплюють практично всі сфери життя, але найглибше закорінюються насамперед у приватному житті. Регулятивна роль звичаїв полягає в тому, що вони приписують строго встановлену поведінку в певних ситуаціях. Звичай

сформувалися дуже давно й забезпечують насамперед культурну стабільність. Обряд є різновидом традиції та масовим виявом релігійної чи побутової традиції. Особливість обряду є не вибірковість, а масовість. Вплив обрядів поширюється на всіх носіїв цієї культури.

Складовою частиною картини світу є система цінностей, що реалізуються в різних сферах життя. Вітальні цінності охоплюють такі сфери як життя, здоров'я, безпека, якість життя, рівень споживання, певні умови для товаровиробників, мету й сенс економічної діяльності. Серед соціальних цінностей найважливіші: суспільний статус, працьовитість, сім'я, добробут, особиста незалежність, серед політичних цінностей — патріотизм, громадська активність, громадянські свободи, громадянський мир. До моральних цінностей належать насамперед такі категорії культури як добро, любов, дружба, честь, обов'язок, чесність, вірність, безкорисливість, любов до дітей, справедливість, порядність, взаємодопомога. Найважливіші релігійні цінності — Бог, віра, спасіння, благодать, Святе письмо. А естетичні цінності зреалізовані насамперед через поняття категорії краси та гармонії.

Частиною картини світу є мова. Кожна мова відображає певний спосіб концептуалізації світу. Мовна картина світу, одна з найкраще вивчених, передбачає множинність картин світу: наукова мовна картина світу, мовна національна картина світу, мовна картина світу окремої людини, фразеологічна картина світу і т.д. Мовна картина світу (її ще називають донатуковою) тісно пов'язана з наївною картиною світу. Найяскравішими в мовній картині світу є фразеологізми, міфологеми, образно-метафорична лексика, конотативні слова. Мовна картина світу — це історично сформована у свідомості певного мовного колективу та відображена в мові сукупність уявлень про світ. Національна мовна картина світу акумулює національно-культурний досвід конкретної мовної спільноти. Власне на змістовому рівні мови (менше в граматиці) виявляється картина світу етносу, яка і є фундаментом усіх культурних стереотипів. Мовою також називають будь-яку знакову систему (мова математики, мова тіла та жестів, мова кіно і т.д.). Будь-

яке явище культури є створений людиною за допомогою знакових систем текст, він може існувати як річ, ритуал, художній твір, який підлягає прочитанню та розумінню.

Вивчення картини світу передбачає оперування категоріями культури, або універсалами (сучасні культурологи налічують близько 60 універсалій). До вже традиційних і всебічно досліджених категорій культури (час, простір, жіноче, чоловіче, сакральне, профанне, свобода, несвобода, влада, праця, свято, здоров'я, хвороба, дитинство, зрілість, старість, психологічні фобії та комплекси та ін.) останнім часом культурологи додали ще й спорт, прикрашання тіла, танці, освіту, поховальні ритуали, звичай дарувати подарунки, гостинність, табу, жарти, норми гвієни, способи впливу на погоду та низку інших.

Поняття картини світу насамперед мало служити інтеграційним процесам у гуманітарних науках. Водночас активно відбувається наукове вивчення окремих складових частин картини світу, зокрема наукової, філософської, міфологічної, релігійної, етнопсихологічної, субкультурної та ін. Наукова картина світу — термін що використовують для дефініції наукових онтологій, тобто уявлень про світ на основі систематизації знань з різних наукових дисциплін. Наукова картина світу є цілісним образом світу, що включає системи уявлень про природу (синтез природничих знань), синтез гуманітарних і соціальних знань. Існує загальнонаукова картина світу, природнича та соціальна наукові картини світу. Окремі дослідники виокремлюють спеціальну (часткову, локальну) наукову картину світу, а також "наївну" картину світу [13].

Релігійна картина світу ґрунтується на авторитеті пророків, на священних текстах, релігійних традиціях. Релігійні уявлення насамперед консервативні, мало змінні. В основі наукової картини світу — експеримент, а в основі релігійної картини світу — віра, насамперед сліпа віра в істинність тих чи інших міркувань. Окремі культурологи релігійну картину світу вважають різновидом наукової, бо вона виконує світоглядну функцію, пояснює світ, ґрунтуючись не на наукових знаннях, а на визнанні іншої дійсності поза межами чуттєвого сприйняття. Існує взаємозв'язок і взаємовплив між релігійною, філософською та

науковою картинами світу, адже всі вони представляють світоглядні позиції певної культурно-історичної доби.

Національна картина світу є відображенням національного характеру та ментальності. Усі картини світу можуть бути властиві людині разом або в різних поєднаннях. Картина світу насамперед суб'єктивна.

Треба також врахувати, що кожна культура не цілісна, складається з кількох субкультур, які мають свої специфічні картини світу. Водночас, кожна культура, яку б складну структуру вона не мала, має певне осердя, що складається із спільних для більшості субкультур фрагментів картини світу. Осердя культури акумулюється в усному мовленні та писемності, у культурних пам'ятках і еталонних творах мистецтва, в архітектурі, літературі, у зразках загальноприйнятої поведінки, зрештою частково реалізується через них. Зрозуміло, що між синтетичною картиною світу будь-якого соціуму та уявленнями, які "живуть" у свідомості окремої людини, не може бути повного ототожнення. Пошук головних ознак, що відрізняють членів однієї субкультури від членів іншої, виявився дуже складним. Адже складність полягала в тому, що таких ознак виявилось надто багато, якщо не сказати безконечно багато — зміст, структура та ієрархія цінностей, настанов, орієнтацій, ставлення до праці, релігії, сім'ї, моралі, мистецтва та культури, образ і стиль життя; специфіка спілкування, поведінки, способів проведення дозвілля. І лише згодом вдалося зрозуміти, що всі ці ознаки є похідними від більш фундаментальної ознаки — індивідуальної картини світу — синтетичному, панорамному уявленню про конкретну дійсність. Власне індивідуальна картина світу породжує всі перераховані елементи свідомості. Основою індивідуальної картини світу, її "каркасом" є системи образів — візуальних, звукових, смакових, тактильних. Але не йдеться про окремі образи. У цьому випадку важливішою є система взаємозв'язків і взаємне розташування на "картині світу", їхній характер і емоційні нюанси. Доречно провести аналогію з полотном художника. Якщо художник творить картину, то зрештою не так важливо, що чи хто зображений. Найважливіше — як це зображено, у якому співвідношенні один до одного

перебувають зображені елементи, як вони емоційно насажені. Люди різної статі, віку, професій, освіти, індивідуального досвіду по-різному актуалізують спільну для всіх носіїв їхньої культури картину світу. У рамках однієї культури індивідуальні та групові свідомості ізоморфні, але не тотожні. Для означення індивідуально-часткового в картині світу доречним є термін "образ світу", який існує стільки, скільки живе свідомість його носія. Картина світу існує стільки, скільки існує суспільство, колективним продуктом і здобутком якого вона є.

Розвиток зв'язків між культурами призводить до затирання унікальних особливостей кожної з них. Зокрема, ці процеси інтенсивно відбувалися у ХХ ст. (наприклад, процеси комп'ютеризації підпорядковують єдиному алгоритмові логіку мислення тих, хто працює з комп'ютером). Водночас в основі кожної культури зберігається те, що викристалізовувалося під впливом природи, клімату, пейзажів, типу харчування, етнічних особливостей, мови, пам'яті про свою історію та культуру. Тобто, культурна картина світу зберігає свою унікальність навіть у процесі універсалізації культури.

Лише подвійний опис культурного простору — через опис артефактів (пам'яток культури, цивілізації) та водночас опис мотиваційного "культурного контексту", а власне картини світу — робить наше розуміння того чи іншого випадку, тієї чи іншої культури повним і переконливим.

Інтегративне поняття картини світу відкриває нові можливості систематизації нагромаджених знань, створює перспективи для синергетичного підходу в культурологічних дослідженнях. Диференціація картини світу на часткові, локальні, обмежені певним часопростором картини світу поглиблює та урізноманітнює наші знання. Процеси інтеграції та диференціації в трактуванні картини світу взаємопов'язані, динамічно змінюють один одного.

1. Гайденок П., Давыдов Ю.Н. История и рациональность. — М.: Политиздат, 1991. — 368 с.
2. Шпенглер О. Закат Европы. Т. 1. Образ и действительность. — Новосибирск, 1993. — 592 с.
3. Хайдеггер М. Время картины мира // Время и бытие. — М.: Республика, 1993. — 447 с.
4. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. — М.: Прогресс-Универс,

1993. — 330 с. **5.** Фромм Э. Иметь или быть. — М.: Прогресс, 1990. — 238 с. **6.** Гачев Г. Национальные образы мира. — М.: Сов. писатель, 1988. — 448 с. **7.** Серебрянская Л.А. Национальные образы культуры (Версия Георгия Гачева) // София: Рукописный журнал Общества ревнителей русской философии. — 2003. — Вып. 6. **8.** Гуревич П.С. Культурология. — М.: Знание, 1996. — 286 с. **9.** Гуревич А.Я. М. Блок и “Апология истории” // Блок М. Апология истории или ремесло историка. — М.: Наука, 1986. — 254 с. **10.** Гуревич А.Я. Уроки Люсьена Февра // Февр Л. Бои за историю. — М.: Наука, 1991. — 629 с. **11.** Детальніше див.: Цвітує складність. Разнообразие картин мира и художественных предпочтений субкультур и этносов. — СПб.: Алетейя, 2004. — 543 с. **12.** Кузнецова Т.Ф., Луков В.А. Культурная картина мира в свете тенденций развития культурологии // Вестник Международной академии наук (Русская секция). — 2009. — №1. — С. 66-69. **13.** Касевич В.Б. Буддизм. Картина мира. Язык. Серия “Orientalia”, — СПб.: Петерб. востоковедение, 1996. — 288 с.

Annotation

Malanchuk-Rybak Oksana. Picture of the world in the categorical system of culturology. The article analyzes one of the central scientific cultural categories — picture of the world. Investigated process of emergence and development of the idea of humanitarian concepts of the twentieth century. Determined that the picture of the world primarily integrative category. However, under the influence of differentiation processes in the social sciences and humanities, world “split” in the private world view, the philosophical, scientific, religious, linguistic etc.

Key words: cultural studies, cultural world view, category cultural studies

Аннотация

Маланчук-Рыбак Оксана. Картина мира в категориальной системе культурологии. В статье анализируется одна из центральных научных категорий культурологии — картина мира. Исследуется процесс появления и развития этого понятия в гуманитарных концепциях XX ст. Определено, что картина мира в первую очередь интегративная категория. Вместе с тем, под влиянием процессов дифференциации в социогуманитарных науках, картина мира “разделилась” на частные картины мира: философскую, научную, религиозную, языковую и др.

Ключевые слова: культурология, культурная картина мира, категория культурологии.